

MƏNİM QARABAĞIM VƏ YA QARABAĞ DÜYÜNÜ

Hamlet İsxanlı

Professor Hamlet İsxanlı Qarabağ mövzusunda düşüncələrini ətraflı şəkildə qələmə alaraq, bir kitab həcmində ərsəyə gətirib. Müxtəlif dillərdə nəşr olunacaq kitabı jurnalın bu nömrəsindən başlayaraq, hissələrlə oxuculara təqdim edirik.

Giriş

Gözəl Qarabağ Azərbaycan və Ermənistan, azərbaycanlı və ermənilər arasında gərginliyə, qarşıdurma meydanına, düşmənçiliyin alovlanmasına və savaşlara səbəb oldu. Bu necə oldu? Niyə belə oldu? Nə durur bu məsələnin kökündə? Çıxılmaz vəziyyət, açılmayan düyün necə əmələ gəldi? Düyünü necə açmaq olar? Bu və bənzər suallar, həmçinin 2020-ci ilin payızında baş verən 2-ci Qarabağ savaşı ətrafında düşüncələr məni bu yazı üzərində işləməyə çağırdı. Azərbaycan və erməni xalqları, Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlər tarixi, xüsusilə son dövrdə baş verənlər, mənim öz müşahidələrim, başıma gələnlər, Azərbaycan və erməni xalqlarının həyatı və qayğıları barədə Azərbaycan və erməni ədəbiyyatı və mətbuatında yazılanlar, indiki vəziyyətdə nə etməli, gələcəyimiz necə ola bilər suallarına cavab axtarışı – bütün bunların oxucuya maraqlı ola biləcəyi iddiasındayam. Birinci növbədə azərbaycanlı və erməni oxucularına müraciət edirəm – xüsusilə, ermənilərə. Belə söhbətə ehtiyac olduğunu düşünürəm...

Mən azərbaycanlıyam. Mən qafqazlıyam, Qafqazı pis tanımıram. Azərbaycan türklərindənəm, Gürcüstanda doğulmuşam. Uşaqlığım və məktəb illərim Gürcüstanda keçib. Valideynlərim Gürcüstanda yaşayıblar. İndi tez-tez Gürcüstanı gedirəm, evimizə, Tbilisi'yə, Gürcüstanın digər yerlərinə, universitetlərə...; gürcü dostlarım var, böyük məmnuniyyətlə görüşürük, daimi əlaqə saxlarıyıq. Şimali Qafqazda, Dağıstanda, Çeçen-İnquşda, Kabardin-Balkarda, Krasnodar və Stavropolda olmuşam, gəzmişəm, dincəlmişəm. Ermənistanı, erməni xalqını tanıyıram. 40 ilə yaxın hər yay Ermənistan dağlarında ailəmlə çadır (dəyə) qurub yaşamışam. Erməni elm və sənət dünyası ilə tanışam. Qafqaz xalqlarının gözəl qonşuluq, əməkdaşlıq, dostluq şəraiti olan dinc Qafqaz evində yaşamasını istəyirəm. Bu, bir zamanlar sanki vardı... Araya nifaq düşdü, xalqlar bir-birinə dəydi. Erməni-Azərbaycan davası közərdi, alışdı, alovlandı, bədbəxtlik gətirdi.

Mən azərbaycanlıyam. Hər azərbaycanlının öz Qarabağnaməsi var. Harada doğulduğundan, peşəsindən, cinsindən asılı olmadan hər azərbaycanlının bir Qarabağ sevgisi və bir Qarabağ ağrısı var. Qarabağ Azərbaycan mədəniyyətində və Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutur. Qarabağ mövzusu, Dağlıq Qarabağ problemi ermənilərin həyatında da böyük rol oynayır.

Bu yazını Qarabağın Azərbaycan üçün nə olduğunu, Azərbaycan təbiətində, Azərbaycanın musiqi, ədəbiyyat, mədəniyyət, sənət dünyasında nə yer tutduğunu anlatmaqla başlayıram. Qarabağ, Şuşaya gedə bilməməyim və uzun illər Ermənistan dağlarında keçirdiyim günləri xatırlamaqla davam edirəm. Ermənilər və azərbaycanlılar bir-birini necə tanımışlar, necə yola getmişlər, qonşuluqda necə yaşamışlar – bunu Azərbaycan və erməni ədəbiyyatının dediklərinə və öz müşahidələrimə söykənərək anlamağa, təhlil etməyə çalışmışam. Çar dövründə erməni mətbuatının Azərbaycan türkləri haqqında yazdıqlarına baş vurmuşam. Erməni əsilli sənətkarların Azərbaycanla necə bağlı olduqlarını yada salmışam. Əksər halda dostluğu, sevgini tərənnüm edən ədəbiyyat və mətbuatla yanaşı bəzi araşdırıcı yazıların varlığına da fikir vermişəm.

Xalqlararası münaqişələrin, demək olar ki, hamısı tarixi miflərin yaradılması, tarixdə baş verənlərin şişirdilməsi, bir millətin seçilmiş, üstün olması iddiaları ilə bağlıdır. Tarix digər xalqları günahlandırmaq, arada düşmənçilik toxumu əkmək üçün istifadə edilir. Tarixin təhlükəli olduğunu yada salan tarix fəlsəfəsinə baş vurmuşam, çünki, istər-istəməz tarixə qayıtmaq, onun heç də bizə aşılana şəkildə olmadığını görmək lazımdır. Qafqaz və Azərbaycan tarixi haqqında, dövlətçilik barədə çox qısa, eskizvari söhbət açıram. Erməni tarixi və tarixçiliyinə, Alban tarixi ətrafındakı dumanlığa baxmağa çalışmışam. Daha yaxın tarixə, Rusiyanın Qafqaza gəlməsinə, Azərbaycan xanlıqları və ermənilər məsələsinə, köçlər və etnik cürbəcürlüyə nəzər salmadan bugünü yaxşı anlamaq olmur.

Tarixin qanlı səhifələrini yada salmağa məcburuq, bu səhifələr bizi qızıqdıra bilir, düşmənçiliyi şiddətləndirə bilir, amma, nə üçün belə oldu, belə olmaya bilərdimi kimi həyati vacib suallar da yadır, bizi düşünməyə, ehtiyatlı olmağa da çağırır. “Erməni məsələsi”, 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası, erməni və azərbaycanlıların müstəqil dövlət qurma cəhdləri, bu yolda qarşı-qarşıya gəlmələri, ərazi davası və qırğınların, terrorun baş alıb getməsi, təəssüf ki, tariximizdə iz salıb, o iz ilə gedib düşüncələrə dalmışam.

Erməni tarixi və siyasəti barədə söhbət açarkən ermənilərin özünə müraciət etməyi qərara aldım, azərbaycanlı və ya türk müəlliflərini deyil, əsasən erməni şair və yazıçıları, müxtəlif siyasi baxışları olan erməni siyasət və dövlət adamlarını danışdırdım. Bütövlük üçün, mənzerəni geniş görmək üçün doğru yol göstərən, sülhə çağıran, gələcəyi düşünənlərlə yanaşı tarixi yaddaşı əldə bayraq tutub savaşa çağıranları da təqdim etdim.

Dağlıq Qarabağın Sovet dövrü, Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 1-ci Qarabağ savaşı, savaş sonrası həyat və siyasət, bəzi erməni dövlət adamları və ziyalılarının hərbi və sülh düşüncələrinə yer verdim. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ətrafında gördüyüm bir neçə iş, keçirdiyim görüşləri də unutmadım. 2-ci Qarabağ savaşının baş vermə səbəbləri, ağırlı Qarabağ dünyününün açılması, sülh yaranma ehtimalının yüksəlməsi kimi məsələləri şərh etdim. Nəhayət, bu yazını nə etməliyik, yolumuz hayandır, dayanıqlı sülhü necə əldə edək, necə qoruyaq, dinc-yanaşı yaşamaq üçün azərbaycanlı və ermənilər nə etsələr yaxşıdır kimi suallara cavab axtarmaqla, yaxın, dinc, xoş gələcək arzusu ilə başa çatdırıram.

Nəğmələr gülüstanı

Qarabağdan uzaqda, Gürcüstanda, bir kənddə doğulub böyüyən uşaq kimi mən Qarabağı necə tanıdım? Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeirinin bu misraları dillər əzbəridir:

Könlüm keçir Qarabağdan
Gah bu dağdan, gah o dağdan

Axşam üstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi
Qarabağın şikəstəsi.

Burada Qarabağın dağlar diyarı və böyük musiqi məkanı olduğu vurğulanır, məşhur *Qarabağ şikəstəsi* və onun bənzərsiz ifaçısı Xan Şuşinski vəsf olunur. Mənim Qarabağımda bu misraların xüsusi yeri olub.

Qeyd. Deyilənə görə, S. Vurğun bir gün küçədə Xan Şuşinski ilə görüşəndə “Xan, səni də tarixə yazdım” deyir. Xanın başa düşmədiyini görən şair ona bu misraları oxuyur.

Dəqiq tarixi yaxşı məlum olmayan, 20-ci əsrin birinci yarısında yaranmış və xalq mahnısı kimi geniş tanınmış “Şuşanın dağları” mahnısı isə birbaşa böyük Xan Şuşinski`nin adı ilə bağlıdır; Bu mahnı Şuşanın “dağlarını, bağlarını, qızlar oylağını”, həmçinin, İsa bulağını, axşamlarını yada salır. Səgah ladında yazılmış bəstə Xan`ındır, mümkündür ki, sözlər də onundur:

Şuşanın dağları başı dumanlı,
Qırmızı qoftalı, yaşıl tumanlı,
Dərdindən ölməyə çoxdu gümanım.

Nəqərat:

Ay qız, bu nə qaş - göz, bu nə tel,
Ölərəm dərdindən, onu bil,
Danışmasan da balam, barı gül.

Şuşada axşamlar yanar ulduzlar,
Onlardan gözəldi gəlinlər, qızlar,
Oturub yol üstə yarını gözlər.

Nəqərat.

Şuşanın hər yandan gəlir sorağı,
Tərifə layiqdir İsa bulağı,
Dağları, bağları, qızlar oylağı.

Nəqərat.

Bu mahnını oxumayan xanəndə tapmaq çətindir. Əbülfət Əliyev, Yaqub Məmmədov, Vəli Məmmədov və Arif Babayevin ifalarından həzz almışam.

“Qarabağ şikəstəsi” və “Şuşanın dağları”ndan sonra uşaq vaxtı dinlədiyim “Qarabağın maralı” mahnısı kəndimizdə çox sevilirdi. Şövkət xanım Ələkbərova və Sara xanım Qədimova`nın ifasında eşitdiyim bu mahnını bəzən “Azərbaycan maralı” adlandırırdılar.

Turşsu olsun yaylağımız
Gözəl Şuşa oylağımız

Sən olaydın qonağımız
Qarabağın maralı.

Çıxaq Qırxqız yaylağına
Ceyran-cüyür oylağına
Enək İsa bulağına
Qarabağın maralı...

Beləliklə, xəyalən Turşsu, Şuşa, Şuşanın dağları, Qırxqız yaylağı və İsa bulağı və oralarda gəzən gözəl Qarabağlı qız – Qarabağın maralı ilə tanış oldum, o yerlərin qonağı oldum, Cıdır düzündə gəzdim.

Səsimdə bir məlahət olmasa da, mahnı oxumağı, zümzümə etməyi çox sevirdim, indi də beləyəm. Xoşuma gələn, orta məktəbdə oxuduğum mahnılardan biri də Əşrəf Abbasov`un bəstələdiyi və Mobil Əhmədovun gözəl ifa etdiyi “Qarabağın qızları” adlı sadə mahnı idi.

El bilir ki, gözəldir
Qarabağın qızları
Od salır ürəklərə
Hər baxanda gözləri

Gülə bənzər üzləri
Şirin olur sözləri
Nə gözəldir, nə qəşəngdir
Qarabağın qızları...

Bakıda ali məktəbdə təhsil alarkən Qarabağla bağlı eşitdiyim bir populyar musiqi Cahangir Cahangirov`un bəstələdiyi və “Cənnətim Qarabağ” adı ilə tanınmış mahnı idi. Bu mahnı Şövkət xanım və Sara xanımla yanaşı Flora xanım Kərimova və digər müğənnilərin ifasında səsləndi.

Cənnətim Qarabağ
Zinətim Qarabağ
Nəğmələr gülüstanısan
Sevgi dastanısan.

Gözəl Şuşa
Bir tamaşa
Yay günləri sərin...

Və bir qədər sonra xoşuma gələn daha bir Qarabağ mahnısı meydana çıxdı. Bəhram Nəsibov`un bəstələdiyi və “Anadır arzulara hər zaman Qarabağ” misrası ilə anılan bu mahnı görkəmli Qarabağ xanəndəsi Arif Babayev`in ifasında yadda qaldı.

Bu çəmənlərdə gəzib Vaqifin şux gözəli
Ruhunu burdan alıb Natəvanın qəzəli

Anadır arzulara hər zaman Qarabağ
Danışan dil-dodağım tar-kaman Qarabağ
Qarabağ, can Qarabağ, ana yurdum.

Şuşa oxuyur

Populyar mahnılar, əlbəttə, bəlli məkanın, gözəlliyin, sevginin tərənnümündə əvəzsizdir, onlar ürəyimizin telləri ilə oynayır. Musiqi kimi universal dil varmı?! Qarabağın torpağı, suyu və havasının tərkibini təşkil edən əsas maddə musiqidir! Qarabağ oxuyur! Qarabağlılar oxuyur! Qarabağlı xanəndələri saymaq, hətta tanınmışların adını çəkmək uzun işdir. Görkəmli rus şairi Sergey Yesenin Şərqə, Şiraza getmək istəyini belə əsaslandırmışdı: «Недаром мусульмане говорят: если он не поэт, значит он не из Шушу, если он не пишет, значит он не из Шираза» (“Müsəlmanlar əbəs yerə demirlər: əgər o oxumursa, deməli o şuşalı deyil, əgər o yazmırsa, deməli o şirazlı deyil”). (Из письма Г. Бениславской, 8 апреля 1925 г.).

Məktəb illərində musiqi və teatr tarixi ilə çox maraqlanırdım, bu barədə əlimə keçən ədəbiyyatı oxuyur, əlimə keçməyənləri əldə etməyə çalışır, Azərbaycan radiosu – o nəhəng mədəniyyət ocağından gen-bol bəhrələnirdim. Azərbaycan muğamını formalaşdıran məşhur xanəndələrdən Hacı Hüsü'nün (1839-1898) səsinə və böyük tarzən, Azərbaycan tarının islahatçısı, Azərbaycan muğamının inkişafına böyük töhfə vermiş Sadıqcan'ın (1846-1902) sənətini dinləyə bilməsək də (onların fəal olduğu illər səsin yazıya alınmasından əvvəlki dövrə aiddir), onlar haqqında gözəl xatirələr qalmışdır. Xoşbəxtlikdən böyük Cabbar Qaryağdıoğlu'nun (1861-1944), onun bəzi müasirlərinin - müxtəlif dillərdə muğam oxuyan, Bülbülcan adı ilə əzizlənən Əbdülbağı Zülalov (1841-1927), Məşədi İsi (?-1905), Keçəçioğlu Məmməd (1864-1940), Məşədi Məmməd Fərzəliyev (1872-1962), Zəbul-segahı çox gözəl oxuduğuna görə Zəbul Qasım adı ilə tanınan Qasım Abdullayev (1873-1927), Məcid Behbudov (1873-1945), segah muğamını gözəl oxuduğuna görə Segah İslam adı ilə tanınan İslam Abdullayev (1876-1964), Zülfü Adıgözəlov (1898-1963) kimi xanəndələrin səsləri yazıya alınmış, məclislərdə onların sehrinə düşənlərlə yanaşı sonrakı nəsillər də, içində biz olmaqla, onların sənətini duya bilmişik.

İlk dərslərini məşhur tarzən Sadıqcan'dan alan Şuşalı Qurban Pirimov (1880-1965) özü də məşhur tarzən oldu. Şuşalı Məşədi Cəmil Əmirov (1875-1928) tarzən və bəstəkar kimi tanındı. Seyid Şuşinski (1889-1965), Bülbül (1897-1961), Xan Şuşinski (1901-1979) – bu adlar nələr söyləyir! Xan Şuşinski qarabağlı Pənahəli xanın nəslindəndir (Pənahəli xandan sonra 5-ci nəslin nümayəndəsidir). Bu görkəmli xanəndələr hamısı qarabağlıdır, daha dəqiq desək, şuşalıdır! Sonrakı nəsil Şuşa xanəndələri sırasında Əbülfət Əliyev (1926-1990) seçilirdi. Qarabağlı xanəndələrin sayı-hesabı bilinmir, Qarabağda doğulmuş və bu gün fəaliyyətdə olan, musiqi sənətimizi zənginləşdirən çoxsaylı görkəmli xanəndə və ifaçılar öz canlı konsertləri ilə, radio və televiziya da çıxışları ilə, indi həm də internet vasitəsilə milyonlarla insana zövq verirlər.

Şuşa musiqi məktəbinin yaradıcısı, görkəmli xanəndələrin yetişməsində böyük rol oynamış Xərrat Qulu (1823-1883) və musiqişünas, müəllim, geniş bilik və bacarıq sahibi olan Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) xüsusi qeyd olunmalı şəxslərdir. Mir Möhsün Nəvvab Hacı Hüsü ilə birlikdə xanəndə yetişdirən, xanəndə təkmilləşdirmə məktəbi sayılan musiqi məclisi yaratmışdı. O, *Məclisi Fəramuşan* adlı şairlər məclisinə də başçılıq edirdi.

Adlarını çəkdiyimiz bu böyüklər ya Şuşa şəhərində, ya onun yaxınlığında doğulmuşlar, Şuşa mühitində yetişmişlər. Bir xalqın mədəniyyətinə bir şəhər nə qədər töhfə verə bilər?! Şuşa öz musiqili

mədəni mühiti ilə Qafqazın və xüsusilə Azərbaycanın əsas mədəni mərkəzlərindən biri olub; onu Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi adlandırırlar. Bu baxımdan Şuşa ilə müqayisə oluna bilən ikinci şəhər göstərmək çətindir. Azərbaycanlılar üçün Şuşa nədir? Almanlar üçün Vienna, italyalılar üçün Milan ya Florence, ruslar üçün Sankt-Peterburq, yaponlar üçün Kyoto, israililər və fələstinlilər üçün Yerusəlim (Qüds, Jerusalem) necə əzizsə, azərbaycanlılar üçün Şuşa elə əzizdir. Şuşa mühiti dünyaya dahi bəstəkar, yazıçı və publisist, pedaqoq, musiqi nəzəriyyəçisi və musiqi təşkilatçısı Üzeyir Hacıbəyov`u (1885-1948) bəxş etdi. Şuşa musiqi və teatr həyatında böyümüş Üzeyir bəy Azərbaycan polifonik musiqisini – muğamı Avropa polifonizmi ilə sintez etdi, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinə yol açdı. Şuşalılar - Üzeyir bəyin bəstəkar qardaşı Zülfüqar Hacıbəyov (1884-1950), bəstəkar Soltan Hacıbəyov (1919-1974), aktyor və rejissor Şəmsi Bədəlbəyli (1911-1987), opera solisti Sürəyya Qacar (1910-1992), aktrisa Barat Şəkinskaya (1914-1999), aktyor və rejissor Mehdi Məmmədov (1918-1985), bəstəkarlar Zakir Bağirov (1916-1996), Əşrəf Abbasov (1920-1992), Süleyman Ələsgərov (1924-2000) və b. bəstəkarlıq və teatr sənətinin inkişafında Üzeyir bəyi izlədilər.

Qarabağdan güc alanlar

Dağlıq Qarabağ öz ətrafı – Aran Qarabağ və Dağətəyi Qarabağla birlikdə vahid sosial-iqtisadi məkan əmələ gətirir, bunlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır, aqrar və sosial sahə, təhsil və mədəniyyət üzrə bir-birini tamamlayan, bir-birini gücləndirən bölgələrdir. Məsələn, Ağdam və Şuşa çox işlərdə yanaşı olmuşlar, bir-birinə dayaq olmuş, bir-birilə yarışmışlar. Şuşalı elm adamları arasında botanik alim Validə Tutayuk (1914-1990) yada düşür. Ağdam Azərbaycana neçə-neçə istedadlı elm və sənət adamı bəxş etmişdir: yazıçı S.S. Axundov (1875-1939), kristalloqraf alim Xudu Məmmədov (1927-1988), Qeyri-səlis sistemlər və idarəetmə üzrə mütəxəssis, professor Rafiq Əliyev (1942), Bakıda anadan olmuş, lakin, atası ağdamlı olan, uşaqkən Qarabağda muğam öyrənən xanəndə Sara Qədimova (1922-2005), xanəndələr Arif Babayev (1938), Qədir Rüstəmov (1935-2011), Səxavət Məmmədov (1953-1991), Mənsüm İbrahimov (1960), tarzən Ramiz Quliyev (1947)... Görkəmli Qarabağ xanəndələri arasında Füzuli rayonunda doğulmuş İslam Rzayev`i (1934-2008) və ağcabədili Yaqub Məmmədov`u (1930-2002) da yada salmaq lazımdır; tanınmış filoloq və diplomat professor Vilayət Quliyev (1952) də Ağcabədi`də doğulmuşdur. Dağlıq Qarabağ ətrafı bölgələrdə yetişmiş görkəmli insanları saymaq kimi çətin işi öhdəmə götürmürəm.

Kökü Qarabağdan olub başqa yerdə doğulan məşhurlar da az deyil. Şuşalı bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyov`un (1884-1950) Tiflisdə doğulan oğlu, bəstəkar və dirijor Niyazi (1912-1984), şuşalı tanınmış pedaqoq Bədəl bəy Bədəlbəyli`nin ailəsində Bakıda doğulan bəstəkar və dirijor Əfrasiyab Bədəlbəyli (1907-1976), şuşalı xanəndə Məcid Behbudov`un oğlu, Tiflisdə doğulan Rəşid Behbudov (1915-1989), şuşalı Məşədi Cəmil Əmirov`un ailəsində, Gəncədə dünyaya göz açan bəstəkar Fikrət Əmirov (1922-1984), şuşalı xanəndə Zülfü Adıgözəlov`un oğlu, Bakıda doğulan bəstəkar Vasif Adıgözəlov (1935-2006), şuşalı Bülbül`ün oğlu, Bakıda doğulan bəstəkar və müğənni (və diplomat) Polad Bülbüloğlu (1945), şuşalı Ş. Bədəlbəyli`nin Bakıda doğulan övladı, görkəmli pianoçu və musiqi təşkilatçısı professor Fərhad Bədəlbəyli (1947) kimi tanınmış bəstəkar, xanəndə və müğənniləri də Şuşa musiqi məktəbinin nümayəndəsi saymaq olar. Musiqi ilə bağlı olmayan məşhurlar arasında da əsl Şuşadan və Qarabağdan olanlar var. Buna misal olaraq Şuşadan Lənkərana köçmüş ailədə, Lənkəranda doğulmuş general Səməd bəy Mehmandarov`un (1855-1931) adını çəkmək olar.

Qarabağ: sənət, canlı aləm, məktəb

Qarabağ deyəndə hər şeydən əvvəl, təbii olaraq, musiqi yada düşür. Qarabağlılar ədəbiyyat, elm və təhsil, memarlıq və teatr, aqrar təsərrüfat və sənaye, hərbi iş kimi sahələrə də qiymətli töhfə vermişlər. Qarabağ tarixi və Qarabağ həyatı gözəl, incə sənət növləri, flora və fauna gözəlliyi, öyrənməyə, biliyə can atan insanları ilə seçilmişdir. 18-ci əsrin ikinci yarısında Şuşada inkişaf etmiş xalçatoxuma işi Qarabağın dağ və aran bölgələrinə də yayıldı. Çoxçeşidli Qarabağ xalçaları parlaq rənglərinə və özünəxas naxışlarına görə tanınır. Xalçaçı rəssam və xalçaşünas Lətif Kərimov (1906-1991) Şuşada xalça toxumaqla tanınmış bir nəslin nümayəndəsidir.

Qarabağın təbiət gözəlliyindən ürəkdolusu söhbət açmaq təbiidir. Şuşa ətrafında rast gəlinən və qırmızı kitaba düşən *Xarı bülbül* adlı çoxillik bitki gül üzərinə qonmuş bülbülü xatırladır. Ofris bitki qrupuna (*ophrus mammosa*) aid edilən bu nadir gül Şuşanın, Qarabağın rəmzi sayılır. Xarı bülbül gülü bülbül və gül arasındakı məhəbbət əfsanəsinin də rəmzidir. Qarabağ adını tanıdan *Qarabağ atları* fenomenini unutmaz günah olardı. Şərqi ən yaxşı at növlərindən biri olan Qarabağ atlarını çəkinmədən *dünya şöhrətli* deyə tərif etmək olar. Pənahəli xan vaxtından üzü bəri Qarabağda atçılıq inkişaf etmişdir. Sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı Xurşudbanu Natəvan xanım Qarabağ atlarının yetişdirilməsi və tanınması işi ilə xüsusi məşğul olmuşdur. Qarabağ atları dünya sərgilərində qızıl daxil olmaqla medallar və fəxri fərmanlara layiq görülmüşdür. Qarabağ atları, onların xüsusiyyətləri, istifadəsi və şöhrəti haqqında Avropa, Asiya və Rusiyada diplomatlar, səyyahlar, şair və yazıçılar, o cümlədən Lermontov, Puşkin, M.F. Axundov, L. Tolstoy, Qurban Səid söhbət açmışlar. “Слово «Карабах» в России вызывало вовсе не географическое представление, а образ необыкновенно красивого и породистого скакуна” (“Qarabağ” sözü Rusiyada heç də coğrafi təsvür deyil, qeyri-adi gözəl və bərk qaçan cins at obrazı yaradırdı”). (Мариэтта Шагинян. Советское Закавказье. 1946; с.242). SSRİ dövründə Ağdam atçılıq zavodu Qarabağ atlarının yetişdirilməsi ilə məşğul olmuşdur.

Qafqaz Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdikdən sonra Rusiya hökumətinin yürütdüyü təhsil siyasəti və yerli xalqın maddi köməyiylə yeni tipli məktəblər açılmağa başlandı. Şuşa Qafqazın təhsil mərkəzlərindən biri idi. Azərbaycan ərazisində ilk qəza (uyezd) məktəbi 30 dekabr 1830-cu ildə Şuşada açılıb; sonrakı 3 ildə ardıcıl olaraq Nuxa, Bakı və Gəncədə qəza məktəbləri açıldı. Azərbaycan ərazisində ilk müsəman məktəbləri 1849-cu ildə Gəncə, Şuşa, Şamaxı və Bakı da açıldı (Tiflisdə şiə məktəbi 1847-də, sünni məktəbi isə 1848-ci ildə açılmışdı). Zaqafqaziyada qəza məktəbləri əsasında yaradılan ilk 6 illik şəhər məktəbi də Şuşada fəaliyyətə başladı (1874). Bir cəhəti qeyd etmək istəyirəm – açılan bu məktəblərin şagirdləri arasında ilk zamanlar Azərbaycan türkləri azlıqda idi, sonra onların sayı artmağa başladı; Əhməd bəy Ağaoğlu xatirələrində “girdiyim üçüncü sinifdə 45 tələbədən yalnız üçü türk idi” deyə yazır (Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri. Atatürkə iki məktub. Çapar Yayınları, Bakı, 2019; s. 36). İlk dəfə Kazanda yaradılan (1871) rus-tatar məktəbi ideyası Rusiya müsəlmanları arasında şöhrət qazandı: Bakıdan sonra Şuşada rus-tatar məktəbi açıldı (1893). Şuşada realnı məktəb və qız məktəbi də fəaliyyət göstərirdi.

Nərmənazik bayatı

Musiqi olan yerdə şeir də var, ədəbiyyat da, teatr da. Qarabağ şairə də, yazıçıya da, həm qarabağlı yazıçılara, həm də Qarabağı sevən, Qarabağı vəsf edən digər yaradıcı şəxslərə ilham qaynağı

olmuşdur. Qazaxlı məşhur şair Molla Pənah Vaqif (1717-1797) Qarabağda yaşamış, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın sarayında vəzirliyə qədər yüksəlmiş, gözəlləri vəsf edən qoşma və qəzəllərinin əksəriyyətini Qarabağda yazmışdır. Lakin, zənnimcə, Qarabağ haqqında gözəl misralar Vaqifə deyil, onun dostu və yerlisi şair Molla Vəli Vidadi`yə (1709-1809) məxsusdur. Molla Vəli Vidadi`nin Vaqiflə müşairə`sindən bu misralar dillər əzbəridir:

Küllü Qarabağın abi-həyatı
Nərmi-nazık bayatıdır, bayatı
Oxunur məclisdə xoş kəlimatı
Ox kimi bağrını dələr, ağlarsan!

Şairlərimiz Qarabağın gözəlliyini, Qarabağla bağlı tarixi hadisə və əfsanələri şeirə düzmüşlər. Qazaxlı böyük şair Səməd Vurğun Qarabağı çox sevirdi. Onun *Qız qayası* əfsanəsi barədə yazdığı poema ("Qız qayası") 1938-ci ildə nəşr olunmuşdu.

Dağların döşündə durur Qarabağ
Xəyalı gəzdirir hər qaya, hər dağ
.....
Mən Cıdır düzünü gördüyüm zaman
Keçmişəm gecələr Çanaqqaladan
Orda dinləmişəm bir qız səsini
Bülbülün Qarabağ şikəstəsini.
Bir yanda tar səsi, bir yanda qaval...
Boynunu bükmüşdür dağlarda maral
Çıxmışam dağların göy yaxasına
Doyunca baxmışam Qız qayasına...

Qarabağı görən onu yaddan çıxara bilməz, çoxsaylı xatirələr, şeir və digər bədii əsərlər bunu təsdiq edir. Təbii ki, Qarabağda doğulub boya-başa çatan adam qəriblikdə Qarabağ üçün darıxacaq. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağa Fətəli şaha girov göndərilmişdi. İncə qəlbləli ağıllı Ağabəyim ağa Qarabağı yaddan çıxara bilmirdi:

Mən aşiqəm Qarabağ
Şəki, Şirvan, Qarabağ
Tehran cənnətə dönsə
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Qeyd: Bu bayatının bir neçə fərqli deyilişi mövcuddur, məsələn, "Şəki, Şirvan, Qarabağ" misrası əvəzinə "Qara salxım, qara bağ".

Qarabağın ən tanınmış şairi şuşalı Qasım bəy Zakir (1784-1857) olub. Digər iki şuşalı - Xan qızı Natəvan (1832-1897) və Fatma xanım Kəminə (1841-1898) də kifayət qədər istedadlı şair olmuşlar. Qarabağlı yazıçılar Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) və Süleyman Sani Axundov (1875-1939) Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında misilsiz rol oynamışlar. Haqverdiyev musiqi və teatrın inkişafına da öz töhfələrini vermişdir. S.S. Axundov isə öz

“Qorxulu nağılları” ilə, xüsusilə “Qaraca qız”, həmçinin, “Nurəddin” hekayələri ilə həm də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının klassiki sayılır.

Şuşalı yazıçı və diplomat Yusif Vəzir Çəmənəminli (1887-1943) öz həyat hekayəsini Qarabağ haqqında deyilmiş bayatılarla başlayır:

Qarabağda talan var,
Zülfü üzə salan var.
Gedirsən tezcə qayıt
Gözü yolda qalan var.

Əslim qarabağlıdır,
Sinəm çarpaz dağlıdır.
Nə gələn var, nə gedən
Məgər yollar bağılıdır?

.....

Və şəhərin keşməkeşli tarixini vərəqləyir, bu gününü xatırlayır: “Dağ başında yazı-yayı yaşılığa, payızı-qışı dumana və qara bürünmüş bir şəhər təsəvvür ediniz. Bu mənim şəhərimdir... Şəhərin hər nöqtəsi bir tarix söyləyir: İbrahim xan kahası, Məlik Şahnəzər kahası, Şahnişin, Cıdır düzü, Dovtələb, Divanxana qabağı, Topxana... hərəsi bir kitab, qanlı və dəhşətli bir səhifədir. Mən də bu macərəli şəhərdə dünyaya gəldim. Taleyim bu imiş”... Yusif Vəzir Şuşada məktəbdə oxuduğu zaman erməni-türk münasibətinin necə olması barədə qısa fikir söyləyir: “Erməni-türk münasibətinə gəldikdə o zaman heç də kəskin bir məsələ deyildi. Geniş kütlə qardaşcasına yaşayır, ortada da heç bir münaqişəli məsələ yox idi: erməni əməkçiləri – dərzilər, bənnalar, dülgərlər... türk arasında işlədilər, kirvəlik edərdilər. Geniş kütlə erməniyə “dinayrı qardaş” deyərdi. Xalq məscid və kilsə ayrılığı ilə belə hesablaşmaq istəmirdi: türklərin nəzir eləyib, kilsə həyatində qurban kəsdiyini və ermənilərin türk pirinə şam gətirdiklərini çox görmüşəm (“Həyatımın 20 ili”).

Firidun bəy Köçərli (1863-1920), “həssas bir insan, qərəzsiz ədəbiyyatçı, yorulmaz bir maarifçi” (A. Şaiq) olan bu şəxs, pedaqoq, jurnalist və naşir Haşım bəy Vəzirov (1867-1916), publisist və “Yeni Türk Əlifbası” hərəkatının fəal üzvü Fərhad Ağazadə (1880-1931) də Şuşada doğulan dəyərli ziyalılardandır. Şuşada doğulmuş məşhurlar sırasında böyük siyasətçi, jurnalist və mütəfəkkir bir insan - Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu, 1969-1939) xüsusi yer tutur. Uzaqlarda keşməkeşlərlə dolu həyat keçirmiş Əhməd bəy vətənini - “Qışı kəklikləri, turacları, qırqovulları bol olan Qarabağ”ı, “yayda isə 1200 metr hündürlükdə bir dağın başında qartal yuvası kimi qonmuş, suları buz kimi Şuşa”nı unutmurdu (Əhməd bəy Ağaoğlu. Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri. Atatürkü iki məktub. Çapar Yayınları, Bakı, 2019; s. 27-28).

Hacıbəyov qardaşlarının kiçiyi, yazıçı və jurnalist Ceyhun Hacıbəyli (1891-1962) 1919-cü ildə Paris Sülh Konfransına gedən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü olmuş və geri dönməmiş, Parisdə yaşamış və yazıb-yaratmışdır. O, Qarabağ və ümumiyyətlə, Azərbaycan folkloru nümunələrini, əsasən kiçik həcmli poetik formaları toplamış, orijinalı, fransızca tərcüməsi və qısa şərhələrlə “Qarabağ dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” adı altında Journal Asiatique`də dərc etdirmişdir (Djeyhoun Bey Hadjibeyli. Le Dialecte Et Le Folk-Lore Du Karabagh (Azerbaïdjan Du Caucase). Journal Asiatique, CCXII, Paris, 1933).

Əlbəttə, görkəmli qarabağlıları sayıb qurtarmaq kimi məqsədim yoxdur. Sadəcə, uşaq və ilk gənclik illərimdə Şuşanı, Qarabağı və Qarabağın həlledici rol oynadığı Azərbaycan mədəniyyətini kimlər və nələr vasitəsilə tanıdığımı qısaca yadıma saldım...

Ürəkdə qalan arzu

Leninqrad Maliyyə - İqtisad İnstitutu öz Bakı filialında riyaziyyat kafedrasının müdiri vəzifəsini tutmaq üçün müsabiqə elan etmişdi. 1988-ci ilin yaz aylarında Leninqrad riyaziyyatçılarının dəvəti və təkidi üzrə bu müsabiqədə iştirak etməli oldum. O zaman Azərbaycan Dövlət Xalq Təsərrüfatı İnstitutu (İndiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) rüşvətin geniş yayılması maddəsi ilə Sovet Siyasi Bürosunda (Politburo`da) müzakirəyə çıxarılmış və bağlanmışdı; həmin institutun əsasında yeni ali məktəb yaratmaq və onu Leninqrad Maliyyə - İqtisad İnstitutunun filialına çevirmək qərarı alınmışdı. Müsabiqədə çox adam iştirak edirdi; müəyyən macəralardan sonra Leninqrad Maliyyə - İqtisad İnstitutunun Elmi Şurasında kafedra müdiri seçildim və işə başlamaq üçün Bakıya qayıtdım.

İlk işim, təbii ki, riyaziyyat kafedrası üzvləri ilə tanışlıq idi. Kimin riyaziyyatın hansı sahəsi üzrə mütəxəssis olması və hansı fənləri tədris etməsi barədə söhbət edirdik. Hərə qısaca özünü təqdim edirdi. Müəllimlərin dördü ya beşi qarabağlı idi. Mənə "Qarabağı yaxşı tanıyırsınız mı" deyər soruşanlara "yox" cavabı verməli oldum; Qarabağı musiqisinə və böyük mədəniyyətinə görə çox sevdiyimi, ancaq bu günə kimi Dağlıq Qarabağa, o cümlədən Şuşaya gedə bilmədiyimi təəssüflə və utana-utana qeyd etdim. Müəllimlərdən biri tez münasibət göstərdi: indi Qarabağda ermənilər işi qarışdırıblar, yəqin bir-iki aya hər şey qaydaya düşər və sizi Qarabağa, Şuşaya aparıb doyunca gəzdirərək.

Təəssüf ki, bu arzu ürəyimizdə qaldı...

Ermənistan dağlarında

Mən Sovet dövründə yaşamış, Sovetlərin dünyaya meydan oxuduğu illərdə orta məktəbdə, sonra ali məktəbdə oxumuşam. Sosializmin müsbət və mənfi tərəflərini görmüş insanlardan biriyəm. Zənnimcə, Sosializmdə xüsusi vurğulanan *Xalqlar dostluğu* ideyası bir gerçəklik idi. Müxtəlif dildə danışan, SSRİ-nin ateist dövlət olmasına baxmayaraq ən azı tarixi irs və mədəniyyət baxımından müxtəlif dirlərə mənsub xalqlar dinc-yanaşı yaşayır, bu xalqların nümayəndələri dostluq edir, əməkdaşlıq edir, birgə təhsil alır, ailə qururdular. Səməd Vurğun`un üç Cənubu Qafqaz (Zaqafqaziya) xalqlarının birliyini ifadə edən bu misraları (1931) azərbaycanlılara yaxşı tanış idi:

Qarışsın Qazağa Dilcan dərəsi
Daha da birləşib olsunlar bir can
Yoldaş Azərbaycan, Hinger Hayıstan
Bir də Amxanaqo qızıl Gürcüstan!

Qeyd. "Hinger" ermənicə, "Amxanaqo" gürcücə "yoldaş" deməkdir.

Gürcüstanda kəndimiz (Kosalı), rayonumuz (Qardabani, əvvəlki adı Qarayazı) aran yerdədir. Bizim xalqın yay vaxtı Ermənistan dağlarına, əsasən *Lori* tərəflərə, *Lori*`nin cənubundakı səfalı dağlara, yaylağa getmək ənənəsi olub. Arandan dağa köç, səfər həm qoyun-quzu, mal-qaranı otlağa çıxarmaq, həm də istirahət etmək məqsədi güdmüşdür. Xalqımız yüzillərlə *Qaraxaç* adlanan dağlarda, dağ döşündə çadırlar (dəyələr) qurub dincələmişlər; mən və mənim yaşadılarım və övladlarımız bu ənənəyə sadıq qalmışıq. Mənim babam Qaçaq İsxan`ın orada öz yurd yerləri varmış, onu mənə göstərüb, bura *İsxan`ın yaylaq yerləridir* demişdilər.

Lori bölgəsinin əhalisi qarışıq idi – ermənilər, Azərbaycan türkləri, ruslar. Azərbaycanlıların ən böyük kəndi İlməzli idi. Ailəmizdə baş vermiş bir faciə ilə bağlı mən birinci sinif dərslərimi İlməzli-də davam etməli oldum, birinci sinfi bitirib yenidən öz kəndimizə qayıtdım. Mən anadan olandan 1987-ci ilə qədər yay aylarını əsasən Ermənistan dağlarında keçirmişəm – *İlməzli`də, Qaraisəli* kəndi və onun yaxınlığında, *Novoselsovo* adlı kənddə, *Dolama yolu* və *Sarı bulaq* deyilən səfalı dağ ətəklərində, dağ döşündə.

Lorsovhoz adlı erməni kəndində atamın iki azərbaycanlı dostu yaşayırdı – Vələd və Zeynal. 8-9 yaşım olardı, o yay Vələd əminin evində qaldım. Uşaqları Elza, Elba, Eldar erməni dilində oxuyurdular, azərbaycanca, demək olar ki, danışa bilmirdilər. Zeynal`ın uşaqları isə yaxşı danışırdılar. Mən orada bir az erməni dili öyrənmişdim. Xeyli sonralar biz Dolama yolu ətəyində dincələrkən Vələd əmi Elbanı götürüb bizə gəldi, *Elba tıbb fakültəsinə hazırlaşır, onunla bir az məşğul ol, kimyası zəifdir* dedi. Elba ilə qeyri-üzvi kimya dərsi keçməyə başladıq. Məsələn, sulfat turşusuna *Haş Erqu Es O çors* deyirdim, yəni, Haş iki Es O dörd (H_2SO_4). Beləcə rus, erməni və Azərbaycan dillərini qarışdırıb Elba ilə məşğul oldum; Elba yaxşı öyrəndi.

Yerli sakinlər, azərbaycanlı və ermənilər babam İsxan haqqında, onun həyatı, igidliyi, qəhrəmancasına ölümü barədə xatirələr söyləyirdilər. Bir qoca erməninin söhbəti yadımdadır: “Oğluma toy tədarüku görürdüm, bir dostumla bərabər dolu arabamızla Dolama yolunu enirdik. Qarşıda bizə doğru hərəkət edən bir dəstə atlı göründü, yaxınlaşanda dostum həyəcanla *Qaçaq İsxan`dır* dedi. Çox qorxdum, adını çox eşitmişdim. Bizə çatanda dayandılar, salam verdilər. İsxan gülə-gülə ay erməni, nədir, arabanı yaman doldurubsan, xeyir ola? dedi. Mən özümü itirdim, İsxan, başına dönüm, oğluma toy edəcəm, onun tədarükünü görürəm, bizə dəymə deyə yalvardım. İsxan yenə güldü, a kişi, sənənlə nə işim var, toyunuz mübarək olsun, al, bu da mənim nəmərım deyə mənə yaxşı pul uzatdı. Heyif, o qəhrəmanı, o alicənab gənci pusquya salıb öldürdülər...”

Məskən saldıığımız, dincəldiyimiz dağlarda Borçalı – Qarayazı aşçıları ilə yanaşı, bəzən erməni sənət adamları ilə görüşlər də olurdu. Bizim cəm olduğumuz yerlərdə, o cümlədən, Dolama yolu deyilən yerdə erməni müğənnilərin qarşımızda konsert proqramı ilə çıxış etdikləri yadımdadır. Bu, əlbəttə, Sovet zamanı idi. Erməni müğənnilər erməni, Azərbaycan, hətta Türkiyə türklərinin mahnı, şərqlərini həvəslə ifa edirdilər. Bir türk şərqlərini mən ilk dəfə uşaq vaxtı məhz Ermənistanda erməni müğənninin sevə-sevə, şövqlə ifa etdiyi zaman dinlədim və sevdim:

Yar saçların lüle - lüle
Yar benziyor gonca güle
O gül benim hayatımdır
Ölürüm de, vermem ele.

Yar, yar aman, yar yar aman
Yar yüreğim oldu keman
Kavuşmamız yar ne zaman
Yar, ne zaman, yar, ne zaman?...

Bu şərqlərinin Türkiyədə çox sevildiyini sonralar bildim, onu Zeki Müren, Nesrin Sipahi və digər türk müğənnilərin ifasında eşitdim.

O dağları çox sevirdim. Qaymaqçıçəyi, yarpız, əvəlik, kəkotu, çiyələk, göbələk yığardıq, çayda çimər, balıq tutardıq. Aşıqlar oxuyardı, motalın necə basıldığına və ətin alışma yolu ilə paylanmasına baxmaq necə də maraqlı idi. Qayaların üstündə oturub və ya ot üstündə uzanıb sevimli bədii kitab-

ları və ya dərs kitablarını oxumaq ləzzət verirdi. Yaşıl otun üzərində futbol oynamaqdan yorulmurduq. Bir dəfə qonşu erməni kəndinin uşaqları bizi öz meydançalarında futbol oynamağa dəvət etdilər. Getdik və udduq. Bəziləri dava salmaq, bizi döymək fikrinə düşsələr də, daha ağıllıları buna imkan vermədilər.

Üzü cənuba doğru baxanda irəlidə sağ tərəfdə Dəlidağ, sol tərəfdə isə Ağlağan dağı (sıra dağlar) görünürdü. Kiçik bir dəstə düzəldib, Dəlidağın zirvəsinə qalxdım. Dağın zirvəsində duman bizi bürüdü, göz-gözü görmürdü. Duman açılana qədər gözləməli olduq; aşağı enmək də asan olmadı, yorulmuşduq. Yayın ortasında Ağlağan dağının təpəsində və üst döşündə görünən ağ-sarımtıl qar bizə təəccüblü gəlirdi. Ora çatmaq üçün uzun yol getdik, əlimizlə qara toxunduq. Geri qayıdanda erməni mal fermasının yanından keçdik, çörək bişirən erməni qadınları bizi təzə, xoş qoxulu çörəyə və pendirə qonaq etdilər...

Mən ailə qurduqdan sonra da yay aylarında ailəm, uşaqlarım, qardaşlarımla birlikdə həmin dağlarda dincələrdik – ta Qarabağ münaqişəsi başlanana qədər. Sonra Gürcüstanda Başkeçid (Dmanisi) dağlarına getdik, amma həmin həzzi duya bilmirdim; Ermənistanda gün keçirdiyim dağların hər qarışı, hər qayası, hər daşı, hər bulağı bir xatirə idi... Yay zamanı arandan və ya şəhər həyatından dağlara üz tutmağım “vəhşi, köçəri türk” olmağımdan deyil, dağlara sevgimdən irəli gəlirdi...

Azərbaycan ədəbiyyatında ermənilər. Folklor və 19-cu əsr

Azərbaycan və erməni xalqlarının dostluğu, amma dini bağların tarixən bu dostluğa xələl gətirməsi, faciələrə səbəb olması Azərbaycan ədəbiyyatında geniş əks olunmuşdur. Məşhur Əsli və Kərəm dastanı azərbaycanlı oğlan Kərəm ilə erməni qızı Əslinin məhəbbətinə və bu məhəbbətə mane olan, onu faciəyə döndərən keşişin – Əslinin atasının zalımlığına həsr olunmuşdur. Vüsala çata bilməyən Kərəmin od tutub yanması “Yanıq Kərəmi” aşiq havasında öz əksini tapmışdır. Əsli və Kərəm, eləcə də Koroğlu və Aşiq Qərib kimi Azərbaycan dastanları ermənilər arasında da çox populyar olub; hətta bu və digər Azərbaycan dastanlarının ermənicə fərqli variantları da əmələ gəlmişdi, bu dastanlar erməni həyatına uyğunlaşdırılıb, erməniləşdirilmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında digər millətləri, o cümlədən, erməniləri aşağılayacaq əsərlər yox dərcəsindədir; tam əksinə, Azərbaycan maarifçiləri xalqımızın oxumaq, məktəbləşmə, teatr və qəzet işi kimi məsələlərdə gecikməsinə qeyd etmiş, qonşularımıza baxın demişlər. Mövcud olduğu bütün dövrlərdə Azərbaycan şair və yazıçıları erməni və azərbaycan türkü gənclər arasındakı sevgilərdən söz açmışlar. Xristianlığı müsəlmançılığa qarşı qoymamış, özünütənqidə, özünülağa, satira və yumora geniş yer vermişlər.

Bu yerdə Molla Nəsrəddin`dən bir lətifə:

Molla ağlayan bir erməni qadınından nə üçün ağladığını soruşur. Qadın “oğlum dönüb müsəlman olub, ona görə ağlayıram” deyir. Molla onun dərдинə şərik çıxır: “Ağla, bacı, ağla! Dərdin ağlamalı dərd imiş. Hələ sənin bir oğlun müsəlman olub belə ağlayırsan, bəs mən başıma nə daş salım ki, mən bədbəxtin oğlanlarının hamısı müsəlmandır” (Molla Nəsrəddin Lətifələri, Bakı, 1965; s. 92).

Adətən folklordan söhbət düşəndə onun keçmişə aid, əsasən də qədim zamanlara və orta əsrlərə aid olduğu düşünülür. Lakin, hər dövrün xalq yaradıcılığı, xüsusilə, məzəli əhvalatları və bəzəkli dedi-qodusu var. Varlı erməni qızı şuşalı azərbaycanlıya vurulubmuş. Oğlan qızı qaçırır, lakin, qı-

zın atası polis vasitəsilə qızını geri qaytarır. 1890-cı illərin əvvəlində bu barədə Qarabağda “Maralım haxçik” adlı zarafatyana bir mahnı yaranmışdı; mahnı o qədər populyar olur ki, qızın atasının şikayəti əsasında polis mahnının oxunmasını qadağan edir:

Girdim Kilisəyə, gördüm İsanı
Çıxdım kilisədən, gördüm Musanı
Aliksan bek gəldi, dedi: qız hanı?

Nəqərat:

Ay maralım haxçik, balam, ay sarıtel haxçik
Aman-aman mən yazığam
Ay maralım haxçik, balam, ay ceyranım haxçik

Dərbəndin qarısı dəmir degilmi?
Dəmiri əridən kömür degilmi?
Haxçikin gedən günləri ömür degilmi?

Nəqərat.

Haxçik, haxçik, haxçik, gəl gedək bizə
Mənə layiq deyil mən gəlim sizə
Mən aşiq olmuşam səndəki gözə...

Nəqərat.

Əyninə geyibdir mahuddan çuxa
Ürəyim olubdur kağızdan yuxa
Səbəbin evini bir Allah yıxa.

Nəqərat...

(Əkbər Yerevanlı. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. Qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. Yerevan, 1968; s. 125-127).

* * *

Azərbaycanlı şair, xəttat və pedaqoq Mirzə Şəfi Vazeh (?1795 - 1852) və almaniyalı yazıçı, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas, mədəniyyətşünas, etnoqraf və tarixçi Friedrich Bodenstedt'in (1819-1892) yolları 1844-cü ildə Tiflisdə kəsişmiş, onlar arasında müəllim və tələbə münasibəti olmuş, bu münasibət dostluğa çevrilmişdir. Bodenstedt Qafqaz həyatı haqqında “Şərqdə min və bir gün” adlı xatirələrini yazmış (“Tausend und ein Tag im Orient”, Berlin, 1850), Mirzə Şəfini bir şair, maraqlı insan və müdrik şəxs kimi vəsf etmişdir. O, “Die Lieder des Mirza Shaffy” (“Mirzə Şəfi nəğmələri”) adlı şeirlər toplusunu nəşr etdirmiş (1851), bu kitab Almaniyada və dünyada misli görünməmiş bir şöhrət qazanmış, 1917-ci ilə qədər 164 dəfə nəşr olunmuş, müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur. Bodenstedt qiyməti tam verilməmiş Qafqazşünas idi.

Bodenstedt xatirələrində Tiflisdən Eriyana səfər etdiyi, ermənilərin tatar (Azərbaycan türkcəsi – H.İ.) dilini doğma dil kimi bilib danışdıqları və ermənilərin ən populyar nəğmələrinin tatar dilində

olduğu barədə yazmışdır ("Tausend und ein Tag im Orient", Berlin, 1850; p. 250-251). Tiflisə qayıdan Bodebstedt səfəri barədə müəllimi Mirzə Şəfi`yə danışır və bir mənzərəni təsvir edir. O, çirkli kəndlərdən keçərkən erməni qadınlarının ənənəvi yanacaq - təkək düzəltməsindən, əllərinin çirkli olmasından danışır (Erməni və Azərbaycan dağ kəndlərində belə olub – H.İ.) və "yaxşı ki, bu ölkədə əldən öpmək adəti yoxdur" deyir. Mirzə Şəfi`nin bu sözlərə layiqli münasibəti və cavabı hörmət doğurur. "Bu söhbətə keçəndə Mirzə Şəfinin sifəti qaraldı" və müəllif Mirzə Şəfi`nin sözlərinə yer verir: "... Gözəlin əlini öpmək ən bahalı dadlı yeməkdən daha xoşdur, qəlb dərmanıdır... Əlləri çirkli olan qadınların kişilərinə ayıb olsun. Qadını elə öyrət ki, onun əlini öpsünlər, onda əli həmişə təmiz, qüsuruz olacaq. Ayağını öpsən, qadın ayaqlarını ən böyük qayğı ilə əzizləyəcək!" (Chapter 14, pp. 267-279).

Azərbaycan ədəbiyyatında ermənilər. 20-ci əsr

Cəlil Məmmədquluzadə və onun məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalı və "Molla Nəsrəddin" məktəbi, M.Ə. Sabir və onun ardıcılları, Ü. Hacıbəyov kimi mütəfəkkir maarifçilər Azərbaycan, İran, Türkiyə və Şərq`də gördükləri nöqsan və geriliyi, Rusiya və Qərbdəkilərin ədalətsiz hərəkətlərini əsas tənqid hədəfinə çevirmişdilər. Mən hansısa əsərində erməni və ya gürcü xalqına düşmən mövqedə dayanan tanınmış Azərbaycan şair və yazıçısı tanımırıam. Əlbəttə, 1988-ci ildən üzü bəri yeni ədəbiyyatda erməni siyasi ideologiyasını tənqid edən, hətta həddini aşan hirs dolu yazılar meydana çıxmışdır, ancaq onlar böyük ədəbiyyata aid deyil.

1905-ci ildə başlanan erməni-müsəlman davası bir sıra siyasətçi və sənət adamları tərəfindən qınanmış, onlar bu iki xalqı barışığa çağırmışlar. M.Ə. Sabir "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımız" adı ilə şeir yazmışdı ("Həyat", 1905, 1 iyul. № 19):

İki yoldaş, iki qonşu bir vətəndə həmdiyar,
Əsrlərcə ömr edib, sülh içrə bulmuşkən qərar,
Fitneyi-iblisi-məl'un oldu nəgəh aşikar...
Gör cəhalətdən nə şəkllə düşdü vəz'i-ruzigar!
.....
Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtidir
Ülfəti ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir.

Qeyd. Süxəndanan - sözünü, danışığını bilən deməkdir.

Mirzə Cəlil`in 1906-1908-ci illərdə yazdığı uyğun felyetonlardan bir neçə parça (Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 6 cildə. 3-cü cild):

1906-cı il. "Ayda Qafqazda bir milyon müsəlman və erməni bizə ömrünü bağışlayır. Bu hesabla beş ildən sonra Qafqazda neçə müsəlman və erməni qalar?"

1906. "İrəvan quberniyasında bir kənd var; adı Samanlıqdır. Kəndin camaatı yarıya qədər erməni və yarısi müsəlmandır. Bir gün atla həmin kəndin mülkədarı Rəhim bəyə qonaq gəldim... Həyətin birində bir erməni uşağı ağacın kölgəsində oturub kitab oxuyurdu. Bir həyətdə on iki-on üç yaşında bir müsəlman uşağı pişiyin quyruğuna ip bağlayıb həyətin o tərəfinə-bu tərəfinə qaçırdu... Həyətin birində böyük tut ağacının kölgəsində bir neçə erməni oturub çörək yeyirdilər. Keşiş uca səslə üç dəfə dedi: hayreniq, hayreniq, hayreniq ("hayreniq" erməni dilində vətən deməkdir)... Erməni millətinin dünyada üç sevgili balası var: "vətən", "millət" və "dil" Yaşasın vətən uğrunda

şəhid olan qardaşlar! Getse, getse hayrenik! ("Getse" ermənicə yaşasın deməkdir – H.İ.). ... Atı qabağa sürüb gördüm ki, küçə ayrımında divarın kölgəsində dörd müsəlman oturub... Molla Qurbanəli kəndlilərə deyirdi: Çaharşənbə, şənbə və tək günü qəbristanı və hamama getmək olmaz; çünki bu günlərdə əcinnə və divlər qəbristanı və hamama cəm olub qonaqlıq edərlər..."

1906. " Bu gürcü milləti çox sırtıqdır... başlayıblar ki, biz istəmirik ruhani rəisimizi Rusiya hökuməti təyin eləsin, necə ki, indiyə kimi eləyir. Biz öz işlərimizi özümüz idarə eləmək istəyirik...Görüm nədən bu sözləri deyirdim? Hə... deyirlər ki, Şamaxı və İrəvanın qovunu çox şirin olur. Xülasə..."

1907. "Biz müsəlmanlar həmişə ibadətdən və insaniyyətdən söhbət düşəndə öz-özümüzə demişik: "yazıq ermənilər, görəsən bunlar allaha nə cavab verəcəklər". Amma indi Zəngəzurda müsəlman aqları buğda vaqonlarının yanına sevincək qaçıb görürlər ki, bu buğdaları ermənilər erməni aqlarına göndəriblər. Biz yaxşı adamıq, ermənilər pis adamdırlar".

1908. "Erməni-müsəlman davasında şeytanbazar müsəlmanları Quran`ın ayələrini kağız üstə yazıb yapışdırmışdılar divarlara ki, evlərinə xətər toxunmasın, amma bu evlərin çoxusuna od düşəndə hər şeydən qabaq bu dualar alışıb yandı; çünki kağız taxtadan və daşdan tez yanar"

C.Məmmədquluzadə`nin "Kamança" pyesi (Yanvar 1920, Şuşa) Qarabağdakı erməni-azərbaycanlı münaqişəsindən təsirli bir səhnə canlandırır; əsər hər iki xalqın sənət etibarilə yaxınlığının və ən ağır vəziyyətdə sənətə candan bağlılığının dərin nümayişidir. Axsaq erməni Baxşı`ni tutub Qəhrəman yüzbaşının yanına gətirirlər. Baxşı kamançaçıdır, vəziyyəti görüb öldürüləcəyini anlayır və Qəhrəman yüzbaşının dəstəsində tanıdığı birinə əlindəki kamançanı onun oğluna çatdırmağı xahiş edir. Bu qarşıdurmadan, ermənilərin əməllərindən cana bezmiş Qəhrəman yüzbaşı Baxşı`ya "A balam, yazıqsan bir dəfə də çal" deyir. Baxşı Rast muğamı ilə başlayır, Şikəsteyi-fars`a keçir. Musiqidən təsirlənən Qəhrəman yüzbaşı bilmir nə etsin: "A balam, erməni, bir de görüm bizdən nə istəyirsiniz?... Haramzada elə çalır ki, keçən günləri gətirir qoyur adamın qabağına". Baxşı Segah-zabul`a keçir. Tanış və dostlarının ermənilər tərəfindən qətlinə görə yanıb yaxılan və intiqam almaq istəyən Qəhrəman yüzbaşının qəlbi musiqinin ecazkar təsiri qarşısında yumşalır və o, qisasdan əl çəkir: "Bax belə!... əcəb!... afərin!... Adə, erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil get burdan! Yoxsa...bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm! Çıx get!".

Baxşı gedir. Qəhrəman yüzbaşı fikrə dalır: "Eh, namərd dünya!.."

Mirzə Cəlilin hər səhifəsi qızıldır, hər səhifəsi millət dərdinin nümayişidir. Birbaşa mövzumuza aid bir neçə felyetonunun adını çəkməklə kifayətlənirəm: "Keçən günlər"(1906), "Erməni və müsəlman övrətləri" (1907), "Ot" (1908).

* * *

Nəriman Nərimanov`un "balaca roman" adlandırdığı "Bahadır və Sona" əsəri (1908) dini ayrılığın iki sevgili arasında yaratdığı uçurumdan söhbət açır. Azərbaycan türkü gənc Bahadır və erməni qızı Sona bir-birinə aşiq olurlar. Bahadır bir yandan nə üçün "bizim millət qeyri millətlərdən daldada qalıbdır" sualına cavab axtarır, digər yandan isə "müsəlman-xristianlıq bizim aramızda uçurum bir dərəcə ixtira edir", "Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?" fikri ilə əlləşir, düşünür ki, "ağlın naqisliyi"dir "uçurum dərələr" yaradan. Çıxış yolu tapmayan Bahadır özünü öldürür, Sona isə "dəlilər azarxanası"na düşür.

Cəfər Cabbarlı`nın ilk tamaşası 1931-ci ildə baş tutan "1905-ci ildə" pyesi Qarabağda erməni-azərbaycanlı münasibətlərinə həsr olunmuş, əsərdə qardaşlıq edən sadə xalq, qardaşlığa çağıran inqilabçılar və sanki aranı qarışdıran çar hökuməti siyasəti vurğulanmışdır ("atan kazaklardır"). Pyesin mərkəzində iki ailə dayanır - azərbaycanlı İmamverdi, Gülsüm və oğulları Baxşı və erməni Allahverdi, Nabat, oğulları Eyvaz və qızları Sona. "Onlar qonşu idilər. İki külfət: biri azərbaycanlı idi,

biri erməni, lakin, onların yaşayışı bir idi, işləri bir, görüşləri bir. Dərdləri bir, sevincləri bir, diləkləri bir, əməkləri bir idi. Uşaqları bir evdə böyüyür, malları bir yerdə otlayırdı, toyuqları bir hində yumurtlayırdı". Əsərdəki məşhur səhnə - küçədə iki "düşmən" in, erməni və azərbaycanlının üz-üzə gəlməsi, bir-birini qorxutması, sonda hər ikisinin Tuğlu olduğu bilinir və nəhayət, Allahverdi və İmamverdi ortaya çıxır və... qucaqlaşırlar.

Qeyd. Orta məktəbdə biz bu səhnəni sevir və tamaşaya qoyurduq.

Azərbaycanlı Baxşı ilə erməni Sona bir-birini sevir, amma, zəmanə bu sevginin ailəyə çevrilməsinə imkan vermir. Məlum olur ki, Baxşı evləndikdən sonra doğulan qızının adını Sona, Sona isə öz oğlunun adını Baxşı qoyub. Sovet dövründə yaşayan Gənc Baxşı və Gənc Sona da dini-milli önyarğılarla qarşılaşırlar...

* * *

Sovet dövründə erməni və Azərbaycan xalqlarının dostluğunu tərənnüm edən şeirlər yazılmış, onların bəzilərinə musiqi bəstələnmişdir. İslam Səfərlinin şeirinə Andrey Babayevin bəstələdiyi mahnı populyar idi, Zeynəb Xanlarova'nın ifasında yadımda qalıb. Hətta erməni və azərbaycan müğənniləri onu birlikdə oxuyurdular:

Əzəldən qardaşdır ellərimiz
Dost olub birləşib əllərimiz
Çörəyi bir olur, ürəyi bir olur
Diləyi bir olur ellərimizin.

Kür, Araz, Ararat
Gözəldir bu həyat
Qardaş olur Hayastan,
Azərbaycan.

"Yerevan" adlı mahnı da vardı (o da Zeynəb xanımın ifasında səslənmişdi):

Qəlbi açıq, alını açıq Yerevan
Əzəl gündən biz qardaşlıq, Yerevan.
Gülər üzlü, istiqanlı Yerevan
Məclisləri tar-kamanlı Yerevan.

Erməni-azərbaycanlı dostluğuna həsr olunmuş Azərbaycan ədəbiyyatının xülasəsini vermək fikrim yoxdur. Ə. Haqverdiyev'in 1932-ci ildə yazdığı "vətəndaşlıq və səmimi qardaşlıq" məsələsinə həsr olunmuş "Çox gözəl" pyesini və Əyyub Abbasov'un (1905-1957) "Zəngəzur" romanını (1952-1957) yada salmaqla kifayətlənirəm. Sonuncu bir tərəfdən doğrudan da sadə xalqın dostluğunu, sosializm ideyalarının onları birləşdirməsini (zamanın ruhu beləydi), digər yandan isə azərbaycanlıların Andronik'in nizami ordusu ilə üz-üzə qalması, qırılması və ya yer-yurdundan didərgin düşməsini işıqlandırır; "...Andronik kökümüzün üstündə od qaladı. Allah bəisin evini başına uçursun, axı biz ermənilərə nə eləmişdik? Niyə məxluqu yerindən, yurdundan elədilər?!"

(Ardı gələn nömrədə)